

B. GENZELIS

POZITYVISTINĖS IDĖJOS LIETUVOJE (XIX a.)

Susiformavusi Vakarų Europoje pozityvistinė filosofija palietė įvairias mokslo šakas, meną, publicistiką. Pozityvizmas buvo nevienalytis. Jame išsiskyrė kelios pakraipos. Kai kurie pozityvistai siekė sukurti protu pagrįstą religiją. Pavyzdžiui, O. Kontas (A. Comte, 1798—1856) išdėstė principus „žmogiškosios religijos“, kurios centre yra patsai žmogus, o E. Renanas (E. Renan, 1823—1892) įrodinėjo, kad pasaulio tikslas — tobulėsnio žmogaus sukūrimas, vystymosi tikslas — dievo sukūrimas. E. Renanas siekė demistifikuoti esamas religijas. Analizuodamas Naująjį testamentą, jis padarė išvadą, kad Kristus yra realiai egzistavęs žmogus, religijos propaguotojas, bet ne dievas. Pozityvistai atmetė iracionalias religijas (krikščionybę, judaizmą, islamą ir kitas). Jie propagavo gamtos mokslo žinias, diegė empirinį tyrinėjimo metodą, reikalavo tiksliai aprašyti reiškinius.

Analizuodami XIX a. pabaigos Lietuvos publicistiką, aiškiai matome, jog kai kurios pozityvistų idėjos čia buvo žinomos, jomis remtasi kovoje prieš klerikalizmą. Jos skatino domėtis gamtos mokslais. Todėl svarbu išsiaiškinti, kada ir kokiais kanalais pozityvizmas pateko į Lietuvą ir kokią vaidmenį suvaidino jis kultūros istorijoje.

Senajame Vilniaus universitete stiprias šaknis turėjo anglų ir prancūzų sensualizmas (jis, kaip žinia, buvo vienas iš pozityvizmo teorinių šaltinių). 1832 m. uždarius Vilniaus universitetą, Lietuva neteko filosofinės aplinkos. Todėl filosofija čia domimasi tik tiek, kiek ji galėjo padėti žmonėms išspręsti praktinius uždavinius. Įsigali eklektika. Stengiamasi įvairiose filosofinėse sistemose rasti „racionalųjį grūdą“.

Kada Lietuvoje atsirado pozityvistinės idėjos, yra daugiau ar mažiau diskutuotinas klausimas. Tačiau neabejotina, kad jos turėjo poveikį Lietuvai. Šitai yra pažymėję tarybiniai mokslininkai J. Barzdaitis, A. Gai-

galaitė, A. Gučas, V. Zaborskaitė¹, lenkų istorikas J. Ochmanskis², užsienio lietuvių klerikalinis publicistas V. Bagdonavičius³.

Lietuvą ir Lenkiją siejo glaudūs kultūriniai ryšiai. XIX a. viduryje Lenkijoje įsigali pozityvizmas⁴. Todėl J. Ochmanskis, lygindamas Lenkijos ir Lietuvos kultūrinį gyvenimą, ieškodamas tarp jų ryšio, pozityvizmo pradžia Lietuvoje laiko XIX a. vidurį, o jo pradininku — M. Akelaitį⁵. Kitu pozityvizmo atstovu Lietuvoje lenkų istorikas laiko J. Šliūpą⁶.

Galimas dalykas, kad M. Akelaitis, gyvendamas Varšuvoje ir Paryžiuje, buvo girdėjęs kai kuriuos pozityvistinės filosofijos teiginius. Tačiau M. Akelaičio kūrybos analizė rodo, kad jis neperžengė švietėjiškos koncepcijos ribų. Todėl J. Ochmansko išvada yra ginčytina. V. Bagdonavičius teigia, kad pozityvizmas į Lietuvą skverbėsi drauge su materializmu. Jis rašo: „Materialistinė galvosena lietuvių tautai atėjo kartu su „Aušra“ (. . .) Žymi lietuviškos visuomenės dalis stipriai persiėmė materialistinėm idėjom. Jų buvo įvairaus pobūdžio ir laipsnio. Vieną iš jų sudarė pozityvistinis visuomenės mokslas, atstovaujamas Kudirkos ir jo „Varpo“ bei visos eilės visuomeninių organizacijų. Teorinį materializmą stipriai atstovavo J. Šliūpas“⁷. Vadinasi, V. Bagdonavičius, pripažindamas pozityvizmo įtaką Lietuvai, J. Šliūpą nelaiko pozityvistu. Analizuodamas įvairių pasaulėžiūros sistemų įtaką lietuvių dvasiniam gyvenimui, V. Bagdonavičius atkreipia dėmesį į pozityvizmo nenuoseklumą. „Teoriškai pozityvizmas,— rašo jis,— yra greičiau materializmas; praktiškai tačiau yra kitaip. Pozityvizmas dažniausiai reiškesi kaip pritaikytas materializmas, kaip nedrįsimas visoje platumoje pritaikyti materializmo principo. Dėl to šiandien į pozityvizmą tenka žiūrėti net kaip į tam tikrą reakciją prieš materializmą“⁸.

Tačiau XIX a. pabaigoje pozityvizmas Lietuvoje buvo vienas iš kovos įrankių antiklerikalų rankose. Tą pripažįsta ir V. Bagdonavičius, rašydamas, kad „praėjusio šimtmečio pabaigoje pagrindinė idėjinė jėga, su kuria teko susitikti lietuviškai krikščionybei, buvo materialistinė filo-

¹ J. Barzdaitis, Ateistinė mintis Lietuvoje (XIX a. pabaiga ir XX a. pradžia), Filosofijos mokslų daktaro laipsnio disertacija, V., 1971, p. 4, 153; A. Galgalaitė, Istoriografinės koncepcijos Lietuvoje.—„Problemos“, 1970, Nr. 1, p. 51; A. Gučas, Psichologijos raida Lietuvoje, V., 1968, p. 21—40; V. Zaborskaitė, Maironis, V., 1968, p. 193—207.

² J. Ochmański, Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku, Białystok, 1965, s. 104, 143—160.

³ V. Bagdonavičius, Lietuviška materialistinė raštija iki nepriklausomybės paskelbimo.—Kn.: Lietuvių katalikų mokslų akademijos metraštis, t. 2, Roma, 1966, p. 147—207.

⁴ W. Tatarkiewicz, Historia filozofii, t. 3, Warszawa, 1968, s. 171.

⁵ J. Ochmański, Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku, s. 104.

⁶ Ten pat, p. 160.

⁷ V. Bagdonavičius, Lietuviška materialistinė raštija, p. 145.

⁸ Ten pat.

sofija, besireiškianti visomis savo formomis: pozityvizmu, liberalizmu, socializmu ir komunizmu⁹.

Iš tikrųjų pozityvizmas, pripažindamas, kad nieko nėra tikro, išskyrus faktus, atmetė religijos skelbiamas „tiesas“. Religijai nepriimtinas ir pozityvizmo agnosticizmas. Lietuvoje pozityvizmas kirtosi su oficialiąja bažnyčia, nes „kiekvienas judėjimas, siekęs bent kiek radikaliau pakeisti egzistavusią santvarką, įgaudavo tuomet antiklerikalinį pobūdį“¹⁰. Tame antiklerikaliname judėjime svarbus J. Šliūpo vaidmuo.

1886 m. pasirodė J. Šliūpo knygelė „Išganymas vargdienio“. Tai antras knygelės „Vargas, jo kiltis, ūgis ir vaistas nuo jo“, parašytos ir išspausdintos 1883 m., variantas. Antrajame leidime yra pataisymų, autoriaus manymu, atspindinčių jo pažiūrų evoliuciją¹¹. Šis kūrinys gana eklektiškas: jame susipina įvairiausios filosofinės koncepcijos. Čia J. Šliūpas, remdamasis pozityvistine sociologija ir etika, aiškina žmogaus gyvenimo esmę.

Kritikuodamas klerikalų teiginį, jog kiekviena valdžia iš dievo, J. Šliūpas religinei moralei priešpastato pozityvistiniais principais pagrįstą moralę, neigia krikščioniškąjį požiūrį į moralę kaip į kažką duota iš aukščiau ir amžina. Jam žmogaus moralė — natūraliai susiformavusi, kurios kriterijus apsprendžia visuomenės interesai. J. Šliūpas, teoriškai grįsdamas savo išvadas, remiasi O. Kontu ir H. Spenseriu (H. Spenser, 1820—1903).

Šią J. Šliūpo propaguojamą laisvą nuo religijos moralės koncepciją griežtai kritikavo klerikalai. 1890 m. pasirodęs pirmasis klerikalinis laikraštis „Žemaičių ir Lietuvos apžvalga“ išspausdino platų P. Urbonavičiaus kritinį straipsnį¹², kuriame mėginama paneigti J. Šliūpo pateiktus krikščionybei kaltinimus, esą, krikščionybė yra tikros moralės, mokslo ir socialinio teisingumo priešas. Tai didžiausias pagal savo apimtį kritinis straipsnis visoje „Apžvalgos“ istorijoje.

P. Urbonavičius J. Šliūpo argumentus neigė šventraščio citatomis ir nuorodomis į teologijos autoritetus, o straipsnį užbaigė žodžiais: „Jei kas ligšiolei skaitėte, sudeginkite ją, kuriegi tiktai iš tų straipsnių tepažinote, esant kokį ten „Išganyimą vargdienio“ ne tiktai patys sau nepirkite, bet ir kitus nuo pirkimo šalinkite, nes ji (knyga.— B. G.) į jūsų namus gali

⁹ Ten pat, p. 146.

¹⁰ V. Zaborskaitė, Malronis, V., p. 198.

¹¹ „Manyje,—rašė J. Šliūpas naujos laidos „Vargdienio išganymas“ pratarinėje,—kovojo senos pažvalgos su naujai įgytomis, skaitant veikalus Lamene, L. Bluchnerio, St. Milio, Spenserio ir kitų“ (J. Šliūpas, „Vargdienio išganymas“, Baltimorė, 1897, p. 4).

¹² *Bangpūtys* [P. Urbonavičius], Rašliaviški rūpestaliai.—„Žemaičių ir Lietuvos apžvalga“, 1890, Nr. 7—17, 22.

įvesti smertį amžiną dėl jūsų ir dėl jūsų vaikų. Anafema tai knygai ir jos mokslui“¹³.

Aišku, tokia „argumentacija“ ne tik neįtikino skeptiškai religijos atžvilgiu nusiteikusio skaitytojo, o, priešingai, paskatino jį pasidomėti J. Šliūpo knygele.

Kategoriškai klerikalų išpuoliai prieš blaiviai mąstančius mokslo žmones skatino pastaruosius ieškoti tvirtesnio atkirčio. Išėivijoje formavosi laisvamanybė ir ateizmas. Jei ateizmo teorinis šaltinis — materializmas, tai laisvamanybės ir indiferentiškumo religijos atžvilgiu — pozityvizmas. Tarp JAV lietuvių emigrantų pradėjo plisti panašaus pobūdžio literatūra. Lietuviškuose laikraščiuose pasirodė nemaža straipsnių, kritikuojančių krikščionybę. Dalis jų savo metodologija buvo artimi pozityvizmui.

Periodikoje pradėjo reikštis kunigas V. Dembskis. Jis griežtai kritiko krikščionybę už iracionalizmą. Jo straipsniams būdingas pozityvistinis požiūris į religiją, jaučiama stipri E. Renano įtaka. Pats V. Dembskis, būdamas Paryžiuje, lankėsi E. Renano paskaitoje¹⁴.

Pozityvistinei metodologijai pritarė ir „Varpo“ bendradarbiai (J. Adomaitis, V. Kudirka, S. Matulaitis). Ja remiantis, rašomos literatūros bei mokslo populiarinimo kūrinių recenzijos. Paveiktas pozityvistinės metodologijos, ir V. Kudirka „Varpe“ 1891 m. nagrinėjo J. Šliūpo knygą „Lietuvos mesijas“. Recenzijoje plačiai aptariama knygos struktūra, rašymo metodas, stilius, ir jos autoriui daromas priekaištas: „Tik apie kilmą ir gyvenimą Kristaus Renanas yra tą pat parašęs seniaus ir plačiaus“¹⁵.

Tokia „Varpo“ pozicija ugdė abejingumą religijai, silpnino klerikales pozicijas ne mažiau, negu atviras ateizmas. Todėl religijos gynėjai vienodai žiūrėjo į visus: ir į tuos, kurie iš viso nepalaikė katalikų bažnyčios, ir į tuos, kurie tik ją kritikavo. Jie laikė J. Šliūpo knygutę „Vargdienio išganymas“ viso antiklerikalinio sąjūdžio kaltininke. Todėl ji daugiausia ir buvo puolama. Tačiau ir klerikalai suprato, kad vien plūdumusi nieko nelaimės. Reikėjo svaresnių argumentų. Matyt, to paties P. Urbonavičiaus paragintas, į polemiką įsijungė ir poetas Maironis¹⁶. Jis 1895 m. išleido libretą „Kame išganymas“, betarpiškai nukreiptą prieš J. Šliūpo „Vargdienio išganymą“. Poetas herojaus Zonio lūpomis paskermė pozityvizmą:

Paikas Augustas Konte! Užrišti akis
Jis norėtų... Prasmek!.. Vien akli kirminai,

¹³ Ten pat, Nr. 22, p. 171.

¹⁴ J. Šliūpas, V. K. Račkauskas, I. O. Širvydas, Kunigas Vladislovas Dembskis, New York, 1916, p. 39.

¹⁵ V. Kudirka. Raštai, t. 3, Tilžė, 1909, p. 10.

¹⁶ V. Zaborskaitė, Maironis, V., p. 197.

Ką taip bijo šviesos, amžiais žemę sau knis!
Aš norėjau regėti!.. Man tos žemės mažai!

O, juokingas tas pozityvistų žynys:
Neatrasdamas dievo, esąs juo patsai:
Nesuprasdamas tikslo, jis kaip tinginys
Įkalbėti gudrus — neieškot jo visai¹⁷.

Maironis polemizavo ir su visais autoriais, kurių kūryboje pasitaikė pozityvizmo bei kitų bažnyčiai nepriimtinių idėjų recidyvų. Tačiau ir populiaraus poeto įsijungimas į kovą prieš pozityvizmą nesustabdė tų idėjų plitimo Lietuvoje. Patį Maironį pelnytai kritikavo „Varpo“ bendradarbiai. Poetas, atsakydamas į S. Matulaičio pastabas, atmeta bet kurią kitą, nepagrįstą katalikybės idealais, pasaulėžiūrą: „Bedievis,— rašė jis 1895 m. „Apžvalgoje“,— kuriam nėra dievo, o kartu ir krikščioniškos etikos, vienas gali sau elgtis pagal Spenserio etiką, antras,— pagal Kondilako, trečias — pagal Epikūro, ketvirtas — kaip sau patinka, nes kas gali prilipti to, o ne kito klausyti: ir taip ant galo bedievis, jei norės, tai ras išteisinimą ir vagystės, ir girtuoklystės, ir paleistuvystės. Tai už ką pykti, jei žmogus tikis į dievą, juos visus į vieną eilę suveda“¹⁸. Čia Maironis vadovaujasi principu: moralė išsaugoma tik tada, kai žmonės yra paklusnūs, o paklusnumas įmanomas, tik bijant dievo. Priešingu atveju — žmogus nustoja žmogiškumo, jis tampa biologine būtybe¹⁹. Todėl religinės pasaulėjautos išpažintojai į bet koki kitoki moralės normų pagrindimą žiūrėjo kaip į iššūkį bažnyčiai, o tuo pačiu ir kaip į antihumanišką veiksmą.

Tačiau katalikų bažnyčia nepajėgė sustabdyti įvairių idėjų plitimo Lietuvoje. Ir toliau kai kurias pozityvizmo idėjas populiarino J. Šliūpas. Jis 1895 m. parašė ir išleido knygą „Tikyba ar mokslas?“, 1897 m. pakartotinai išėjo jo „Vargdienio išganymas“. Šiuose darbuose J. Šliūpas vėl užsiapuola religiją. Knygoje „Tikyba ar mokslas?“ religinei žmogaus koncepcijai priešpastatoma H. Spenserio evoliucinė koncepcija (H. Spenseris rėmėsi Č. Darvino mokslu). Lietuvoje pozityvizmas plito drauge su darvinizmu, laisvamanybe, ateizmu.

¹⁷ *Maironis*, Pavasario balsai ir Kur išganymas, Peterburgas, 1905, p. 26.

¹⁸ [Maironio atsakymas į S. Matulaičio kritiką].— Kn. Lietuvių literatūros kritika, t. I, V., 1971, p. 295.

¹⁹ Maironis, kritikų puolamas, buvo verčiamas aiškintis. Antai 1905 m. minėto libretto laidos remarkoje poetas pastebi: „Kas nežino, kad jauni mokslo tyrėjai po mūsų universitetų gana tankiai nustoja tikėjimo. Bet ar tai grynas mokslas mokina juos bedievytės? Ne, tik paviršiumis jo graibymas ir pasekmės jų privatiško gyvenimo“ (*Maironis*, Pavasario balsai ir Kur išganymas, p. 23). Vėliau iš libretto Maironis išbraukė aukščiau cituoto posmo paskutines keturias eilutes.

J. Šliūpas Č. Darvino ir H. Spenserio koncepcijas jungė 1901 m. pakartotinai išleistame ir papildytame knygos „Tikyba ar mokslas?“ leidime. Jis rašė: „Apart fizinio gyvenimo, tirta per Darviną, yra dvasiškas gyvenimas, kuriame randame panašius laipsnius. Kaip galima išaiškinti įvairius laiptus *dvasios*, koks yra principas augimo tos paslaptingos galybės, kuri ant mūsų planetos pasibaigia *išmintyje*? Turėdamas medegą rankoje nuo fizikų ir fiziologų, *Herbertas Spenseris* pabandė ant fizinės papėdės pastatyti sistemą psichologijos“²⁰. Toliau J. Šliūpas išdėsto H. Spenserio evoliucionizmo principą ir laiko jį pakankamai argumentuotu. J. Šliūpas, sprenddamas įvairius to meto opius klausimus, vadovavosi H. Spenserio sukurta metodologija. Pavyzdžiui, straipsnyje „Apie įtaisymą lietuviškų mokslaviečių“ J. Šliūpas taip išdėsto savo siūlomą vaikų auklėjimo sistemą: „1) vaikas pereis (mokymą.— B. G.) nuo daiktų ir samprotavimų vienaikių ir atskirų ant sukrautų, nuo vienopų ant daugeriopų ir įvairių; 2) nuo nepažymėtų ant pažymėtų ir taip lig atskiriant smulkiausias įvairumus; 3) nuo pograibių, čiupnių (juntamų.— B. G.) ir ant atitrauktų (abstrakčių.— B. G.) ir samprotinių ir 4) žinia vaikų gaudomą peną turi pereiti kelią pažinties tokį, kokį perėjo žmonystė savo auklėjime ir apsišvietime“²¹. Šie J. Šliūpo siūlomi jaunimo auklėjimo principai labai priima H. Spenserio pedagoginę koncepciją²².

Pozityvistinių idėjų plitimui Lietuvoje turėjo įtakos ir J. Šliūpo išversta P. Kropotkino knygelė „*Herbertas Spenseris*“ (1904). J. Šliūpas ne visur sutinka su P. Kropotkino pateiktu H. Spenserio pažiūrų vertinimu. Tas knygelės vietas, kurios jam nepriimtinos, išleidžia ar prirašo savas pastabas. Taip Lietuvoje elgėsi ne vien J. Šliūpas.

Kai kurie pozityvistinės filosofijos principai buvo taikomi įvairioms gamtamokslinėms problemoms aiškinti. XX a. paskutiniojo dešimtmečio Lietuvos publicistai dažnai naudojosi pozityvistų suformuluotu aprašymo metodu, pagal kurį — svarbiausia tiksliai konstatuoti faktus (išvados turi savaime kilti iš pateiktos medžiagos). Šio metodo įtaka ryški beveik visuose J. Adomaičio veikaluose. Jis sekė Š. Leturno²³ mokymu, vertė jo veikalus į lietuvių kalbą.

J. Adomaičiui darė poveikį ir pozityvistinė pažinimo teorija. Jis manė, jog vieninteliūs teisingus duomenis apie mus supančią aplinką gauname per pojūčius, kurie savo ruožtu priklauso nuo pažįstančiojo psichinės struktūros. Todėl jis abejojo pasaulio pažinimo galimybe. „Pradžia

²⁰ J. Šliūpas, *Tikyba ar mokslas?* Chicago, 1901, p. 203.

²¹ J. S. Kuokštis [*J. Šliūpas*], Apie įtaisymą lietuviškų mokslaviečių.— „*Aušra*“, 1884, Nr. 4, p. 118.

²² Žr. A. Gučas, *Psichologijos raida Lietuvoje*, p. 40—42.

²³ Š. Leturno (Ch. Letourneau, 1831—1902) — prancūzų pozityvistas, etnografas, evoliucionistas; Sorbonoje dėstė civilizacijos istoriją.

svieto visada bus nuo mūsų paslėpta,— rašė J. Adomaitis,— nors mes ir kažin kaip stengtumėmės tą pradžią ištirti, negalime mes matyti, kaip pasidaro svietai, galime vien spėti. Taigi, spėdami turime tiek stengtiesi, idant mums nieks tamsumo ir nesupratimo užmesti negalėtų, spėkime taip, idant tasai nors pasirodytų galimu“²⁴. Vadinasi, daromos išvados nėra tiesos įrodymas, o daugiau ar mažiau įtikinamos (empirinių faktų konstravimas).

Analizuodami XIX a. paskutiniųjų dešimtmečių publicistiką ir gamtos mokslų problemoms skirtus darbus, akivaizdžiai matome pozityvistų įtaką gamtos mokslams, pažinimo teorijai, religiotyrai, sociologijai ir pedagogikai. Nors Lietuvoje nebuvo nuoseklių pozityvizmo pasekėjų, tačiau kai kurias pozityvizmo idėjas (evoliucines, etines, sociologines, metodologines) mūsų publicistikoje populiarino J. Adomaitis, V. Kudirka, S. Matulaitis, J. Šliūpas ir kiti to meto kultūros veikėjai. Tik istoriografijoje pozityvizmas neturėjo didesnio pasisekimo. „Pavergtoms tautoms ji (pozityvistinė istoriografija. — B. G.) mažiausiai tiko, nes nežadino tautinio jausmo ir istorijos vyksmą vaizdavo be šuolių ir staigių posūkių“²⁵.

Apžvelgę XIX a. pabaigos Lietuvos mąstytojų kūrybą, galime padaryti tokias išvadas: pirma, J. Adomaitis, V. Kudirka su pozityvizmu susipažino Varšuvoje, o V. Dembskis, S. Matulaitis, J. Šliūpas — Vakarų Europoje bei JAV; antra, pozityvistiniai metodai publicistikoje įsigalėjo XIX a. paskutiniiais dviem dešimtmečiais, o pirmoji lietuviškai parašyta knygelė su ryškiomis pozityvistinėmis tendencijomis yra J. Šliūpo „Vargdienio išganymas“.

Pozityvistinė filosofija, šalia vulgariojo materializmo, buvo religinės pasaulėžiūros opozicinių jėgų teorinis pagrindas. Ji padėjo įsitvirtinti Lietuvoje gamtos mokslų atradimais pagrįstai pasaulėjautai. Kai šios koncepcijos pasirodė esančios bejėgės teoriškai spręsti pribrendusias krašto socialines problemas, jos užleido savo vietą marksistinei filosofijai.

---

²⁴ [J. Adomaitis], Apie Žemę ir kitus svietus, jų būvį ir pabaigą. Pagal Heilperną, Folbą ir kitus sutaisė Šernas, Chicago, 1896, p. 122.

²⁵ J. Jurginis, Istorija ir poezija, V., 1969, p. 264.